

معرفی نسخهای خطی دیوان صائب که در ذخیره سبحان الله

کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علیگر

سرفراز احمد خان
استادیار، بخش فارسی
دانشگاه ملی اردو مولانا آزاد، لکنئو کیمپس
ای میل: faraz.ipr@gmail.com
موبایل:

7651849889

همنه مامی دانیم که زبان فارسی در شبه قاره تاثیر فوق العاده ای داشت که نظیر آن در خارج از ایران کم تر دیده شد. این سرزمین پهناور برای مدت هزار سال قلم روزبان فارسی گردید و صدها اثر ارزنده درباره فرهنگ و تمدن، مذهب و اخلاق، تصوف و عرفان، شعروادب، طب و فلسفه تاریخ و تذکره و علوم هنریای دیگر به این زبان نوشته شد. بعضی از آنها چاپ و منتشر شده اما بعضی دیگر هنوز در پرده گمنامی مانده و معرفی نشده است.

حکمران و فرمانروان مسلمانان به شکل فاتح به سرزمین هند وارد شدند و حدود هشتصد سال بر شبه قاره حکومت کردند و بر صغیر هندوپاک به صورت یکی از مراکز اسلام و فرهنگ و تمدن و علوم و فون اسلامی گردید. ازین سبب سلاطین و حکمرانان و نویسندگان و شاعران شبه قاره هند این زبان را به دیده احترام و تکریم نگریسته و آثار گوناگون خود را بدین وسیله نوشته اند که آنان بصورت مکتوب در سراسر هند وجود دارد. شبه قاره هند نیز مثل سرزمین ایران از حیث گسترش زبان و ادبیات فارسی چه رشته درنظم و چه نثر گویندگان و نویسندگان ممتازی داشته است.

بسیاری از پادشاهان و وزیران و امیران این سرزمین مشوق نویسندگان و شاعران بودند به همین سبب عده زیادی از شاعران، عالمان، هنرمندان و عارفان از ایران و آسیای میانه روی به شبه قاره آوردند و آثار گراں مایه به زبان فارسی عرضه دادند. در نتیجه این آثار فراوان مراکز بزرگ علمی و کتابخانه های متعدد در شهرهای مختلف شبه قاره به وجود آمد.

مخصوصاً دوره گورکانیان در هند عروج زبان و ادبیات فارسی بشمار می رود. شهرهای مختلف در هند مرکز گسترش ادبیات فارسی بودند. ازین سبب آثار گوناگون خود را بدین وسیله نوشته اند که آنان بصورت نسخه خطی در سراسر هند و ایران وجود دارد. نسخه های خطی میراث مکتوب ارزشمندی از اجداد دانش مندان و ادیبان و فاضلان اهل ادب و بصیرت به ما ارزانی شده است و بررسی دقیق و تحقیق و تفحص میراث مکتوب نسخه های خطی جنبه های زندگی اجتماعی

وسیاسی و گرایشهای فکری و ادبی و تحولات فرهنگی و تمدنی بزرگ از دوره های تاریخی رانمایان خواهد ساخت. این گنج های گرانمایه در کتابخانه گوناگون و سراسرنواحی هند پراکنده است. و از آن جمله می توان کتابخانه مرکزی مولانا آزاد در دانشگاه اسلامی علیگر که در آن خزینه بی بهایه صورت نسخه های خطی فارسی محفوظ اند.

از آن خزینه که در ذخیره سبحان الله نگهداری می شود برای معرفی یک گوهر نایاب را انتخاب کرده ام که اسم آن نوادر روزگار دیوان صائب تبریزی است.

میرزا محمد علی متخلص به صائب از معروف ترین شاعران عهد صفویه است. تاریخ تولدش معلوم نیست و محل تولد او را بعضی در تبریز و بسیاری در اصفهان دانسته اند اما خاندان او مسلماً تبریزی بوده اند. پدرش از بازرگانان اصفهان بود و خود با پدرش به دستور شاه عباس اول صفوی باجمعی از تجار و مردم و ثروتمند و متشخص از تبریز کوچ کرد و در محله عباس آباد اصفهان ساکن شد.

او برادرزاده شمس الدین تبریزی شیرین قلم معروف به شمس ثانی از استادان خطاطی بود. صائب در سال ۱۰۳۴ هـ ق از اصفهان عزم هندوستان کرد و ازین سبب به هرات و کابل رفت. حکمران کابل خواجه احسن الله مشهور به ظفرخان که خود شاعر و ادیب بود مقدم صائب را گرامی داشت. ظفرخان پس از مدتی به خاطر جلوس شاه جهان بادشاه عازم دکن شد و صائب را نیز همراه خود پیش رفت دکن کرد. شاه جهان صائب را مورد عنایت قرار داد و به او لقب مستعد خان داد. صائب نه فقط در هندوستان مشهور و معروف بود بلکه در ایران شهرت فراوان یافت و شاه عباس دوم صفوی او را بلقب ملک الشعراء مفتخر ساخت. وفات صائب در اصفهان اتفاق افتاد. سن او به هنگام وفات از ۶۵ تا ۷۱ گفته اند. آرامگاه او در اصفهان و در محلی است که در زمان حیاتش معروف به تکیه میرزا صائب بود. تعداد اشعار صائب را از شصت هزار تا صد و بیست هزار و سیصد هزار بیت و بالاتر نیز گفته اند.

صائب از سرآمدان سخن فارسی در هند و ایران و در قصیده و غزل صاحب مقام شامخ است. هم در قصیده و هم در غزل به مقام بزرگی رسید و سبک قدما را در مواردی به بهترین نحو تقلید کرد. او نه تنها در هند موجب گسترش زبان فارسی بود و از شعراء ایران که به هند می رفتند حمایت می کرد بلکه نفوذ او موجب انتشار ادبیات ایران در آن منطقه گردید. او معتقد است که باید معنی نورا در لفظ کهن یعنی در زبان استادان پیشین گنجانند و از نقل و معانی این و آن به بهانه نوارد و با ادای آنها در لفظ بهتر خود داری کرد. دقت در انتخاب لفظ از همه نوع در شعر صائب آشکار است. به شیوه شاعران سده های ششم تا دهم با ایراد صنعت های مختلف

به خصوص صنعت مماثلہ و موازنہ کہ اورا صنعت تمثیل می گویند به اشعار خود آرایش ظاہری و رونق معنوی بخشد۔

غزل صائب استوار، دل پذیر باطراوت و سرشار از تمثیل ها و استعارات دقیق و تازه و یاد آور شیوہ خسرو و نظیری و عرفی و بیشتر سروده های سبک ہندی پر از معانی و مضامین تازه و خیال انگیز چندان کہ تعبیر خود او اسراف معانی کرده و صاحب طرزی نو و بدیع است۔ چنانچہ اومی گوید:

صائب کسی کہ از سخن تازه یافت جان

آب حیات را به خضر بازمی دهد

در کلام صائب نمونہ تمثیل (مثالیہ) بسیار دیدہ می شود کہ مشتمل بر مضامین اخلاقی است۔ در شعر العجم علامہ شبلی نعمانی گفته است:

“مرزا صائب کا خاص انداز تمثیل ہے۔ تمثیل کا طریقہ پہلے بھی تھا لیکن صائب نے اس کثرت سے اس کو برتا کہ اس کی خاص چیز ہو گئی۔ اس کے علاوہ اور شعراء عام مضامین میں تمثیل سے کام لیتے تھے لیکن صائب نے اخلاقی مضامین کے لیے خاص کر دیا۔” (۱)

در این مورد کلام میر غلام علی آزاد بلگرامی در تذکرہ مآثر الکرام می نویسد:

“حامل لوائی فصاحت، منشاء اعلاء کلمہ بلاغت، نور نجابت از ناصیہ کلامش پیدا ولعہ شرافت از سیمائی بیانش هویدا، فوج مضامین برجستہ، منقاد خیالش، خیل خیل معانی بیگانہ حاضر جو ابش، ذوق سلیم در حدیقہ اشعارش بنا بر کردن مسرور، ذہن صحیح در خزینہ افکارش بدولت تازه اندوختن مغرور، فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین جعل بسیطش مجتہع ترا کیب دل نشین، زلال تقریرش در کمال روانی، لالی تعبیرش در نہایت غلطانی پائی وقت خیال باوج کمال رسانیدہ۔” (۲)

نیز در تذکرہ خزانه عامرہ میر غلام علی آزاد بلگرامی اوصاف صائب این طور بیان کرده است:

“امیرالامرای کلام است و افرازندہ رایات عالیات اقدام امام ائمہ معانی است و مجتہد علمای سخندانی۔ اگر اورا رابع رسل ثلاثہ شعرا گویند بجا است۔” (۳)

صاحب تذکرہ نصر آبادی گفته است کہ:

“از کمال علو فطرت و نہایت شہرت محتاج به تعریف نیست۔ انوار خورشید فصاحتش چون خرد خورد بین عالم گیر و مکارم اخلاقش چومعانی رنگین دل پذیر۔” (۴)

ازین سبب انسان از خواندن اشعارش علوبمت، قلب روشن می شود. او دارای طبع موزون شاعرانه و صاحب ذوق لطیف است. احساس لطیفش را باواژه های دل نشین وزیبایه شعردرآمی آورد. چنانچه شاعرخود گفته است:

ز صد بزار سخن ورکه در جهان آید

یکی چو صائب شوریده حال برخیزد

طبق اطلاع نویسنده حاضر تعداد زیادی از نسخه های خطی دیوان صائب تبریزی در کتابخانه هند و خارج از هند وجود دارد.

بعضی از آنها ناقص و بعض کرم خورده و آسیب زده می باشد.

در این مقاله چهار نسخه های خطی دیوان صائب تبریزی که در کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر ذخیره سبحان الله نگهداری می شود و در این ذخیره محفوظ اند هریک راجداگانه توضیح داده است. دربر نسخه غزل جداگانه نوشته است بلکه آمیخته است. لذا برطبق ردیف اشعار دیوان را شمرده است.

۱- ذخیره سبحان الله، کتاب خانه مولانا آزاد علیگر.

مشخصات نسخه:

شماره نسخه: ۵۵۱-۸۹۱/۲۴

کل اوراق: ۱۶۹

سطرفی صفحه: ۱۴

سائز: 22.5x16, 17x9

خط: نستعلیق خوش و خوانا

آغاز: اگر نه مدبسم الله بودی تاج عنوانها

نگشتی تاقیامت نو خط شیرازه دیوانها

انجام: نیست این غمکده بی سیل حوادث صائب

زیرگردون دل معمور ندید است کسی

توضیحات: این نسخه که در کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علیگر

نگهداری می شود کامل نیست و مشتمل بر فقط غزلیات است تاردیف ی. تاریخ

کتابت بم نه دارد.

۲- ذخیره سبحان الله، کتابخانه مولانا آزاد علیگر

مشخصات نسخه:

شماره نسخه: ۵۵۱۱-۸۹۱/۳۵

کل اوراق: ۱۴۳

سطرفی صفحه: ۱۵

سائز: 21x14, 16x8
خط: نستعلیق
آغاز: سرشوریده آورده ایم ازوادی مجنون
تپی سازید ازسنگ ملامت جیب ودامانها
انجام: ازظلم دیگر است که عاشق شکارمن
چون مرغ پرشکسته شد آزاد می کند

توضیحات: این نسخه کامل نیست و فقط تاردیف (د) دارد. مشتمل برغزلیات، رباعیات، قطعات و فرد است. کرم خورده و فرسوده است.

۳- ذخیره سبحان الله، کتابخانه مولانا آزاد علیگر

مشخصات نسخه:

شماره نسخه ۳۶ / ۵۵۱۱-۸۹۱

کل اوراق: ۳۶۵

سطرفی صفحه: ۱۵

سائز: 20x12, 15x7

خط: نستعلیق

آغاز: اگر نه مدبسم الله بودی تاج عنوانها

نگشتی تا قیامت نو خط شیرازه دیوانها

انجام: چون صائب اگر موی شگافند درین بزم

دست از کمر رشته ز نار مدارید

توضیحات: این نسخه کامل است و بخط خوب نوشته شده است. یک کمی کرم خورده لکن کتابت بسیار خوب است مشتمل بر غزلیات، رباعیات، قطعات، ترکیب بند، یک بیتی و دوبیتی است. ترقیمه ندارد. ولی سن کتاب ۱۰۷۳ هـ ق درج است. از سن کتابت ظاهراً است که این نسخه نزدیک تر از عهد مصنف است.

۴- ذخیره سبحان الله، کتابخانه مولانا آزاد علیگر

مشخصات نسخه:

شماره نسخه: ۷۲ / ۵۵۱۱-۸۹۱

کل اوراق: ۱۸۲

سطرفی صفحه: ۲۰

سائز: 26x15, 19x8

خط: شکسته (شفیعا)

سن کتابت: ۱۰۸۳ هـ ق

آغاز: غیر حق ز امیدهره در حریم دل چرا

می کشتی بر صفحه هستی خط باطل چرا
انجام: زبان هر چند بد اندیشه در گفتار بگشایم

سخن بر لب مرا طفل ز لب ثابت پنداری

توضیحات: این نسخه یکی از نوادرات ذخیره سبحان الله است. زیرا که خط خود مصنف است و نسبت به نسخه های دیگر وضعیتی خوب دارد و تاریخ کتابت بهم دارد. از روی ترقیمه سال استنساخ نسخه اسم مصنف و کاتب بهم علم می شود. مثلاً:

“بغایت آگهی در تاریخ روز شنبه ۳ شوال المکرم ۱۰۸۳ هـ ق در دارالسلطنت اصفهان بانجام رسید العافیة بالخیر.”

عنوانات و سرورق خیلی دیدنی و مرصع است. بر سرورق یک مهر ثبت است. از این سبب این نسخه از حیث قدمت خیلی نایاب، مهم و ارزشمند تر است که از خط مصنف کتابت شده است. اگر این نسخه ها از نسخه چاپی موازنه و مقایسه شود این کار برای دانشمندان و دانش جویان خیلی پر ارزش و گران بها خواهد شد.

حواشی و منابع:

- ۱- علامه شبلی نعمانی، شعر العجم، ج: ۳- ص: ۲۰۳
- ۲- میر علی آزاد بلگرامی، تذکره مآثر الکرام- ص: ۹۸-
- ۳- میر علی آزاد بلگرامی، تذکره خزانه عامره، ص: ۲۸۷-
- ۴- میرزا محمد طاهر نصر آبادی، تذکره نصر آبادی، ص: ۲۱۷-
- ۵- صائب تبریزی، دیوان صائب، نسخه خطی، ذخیره سبحان الله، ماره نسخه: ۸۹۱/۷۲-۵۵۱۱، کتابخانه مولانا آزاد، علیگر
- ۶- محمد قهرمان، تصحیح تدوین دیوان صائب، چاپ چهارم، شرکت انتشارات علمی، تهران
- ۷- احسان یارشاطر، شعر فارسی در عهد شابرخ، ج- دوم، دانشگاه تهران، تهران.